

1821 – Ένα εθνικό ζήτημα με ευρωπαϊκές προεκτάσεις ή ένα ευρωπαϊκό γεγονός με εθνικές συνιστώσες;

Γράφει ο Νίκος Αθανασόπουλος // *

Μία σύγχρονη προσέγγιση στην ευρωπαϊκή έκφραση της ελληνικής εξέγερσης του 1821

Εισαγωγή

Η προβληματική του ζητήματος και η μεθοδολογία προσέγγισης του. – Το 1821, αποτελεί μια από τις μοναδικές στιγμές στην πορεία ιστορικής ύπαρξης ενός λαού, ενός έθνους, ενός συνόλου ανθρώπων που αυτοπροσδιορίζονται ως φορείς κοινών χαρακτηριστικών, που αν δεν τις ζήσει κάποιος, δύσκολα γίνονται αντιληπτές *εκ περιγραφής*. Είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση εφαρμογής του κορυφαίου *εγκλήματος καθοσίωσης* στα περί την *Ιστορία* ζητήματα,

δηλαδή του *αναχρονισμού*. Είναι, επίσης, από τις περιπτώσεις εκείνες που κάνουν να φαίνεται ακόμα πιο απύθμενο το χάος μεταξύ της *σχολικής* και της *ακαδημαϊκής Ιστορίας*... Η ιστορική μελέτη των διαχρονικών προσπαθειών εκμετάλλευσης και χρήσης των *προσώπων* και των *γεγονότων* του *εικοσιένα* στο πλαίσιο της «φρονιματιστικής» υποχρεωτικής εκπαίδευσης και ιδεολογίας, είναι μια πολύ ενδιαφέρουσα και διδακτική ιστορία^[1]: ταυτόχρονα, ανοίγει μια μεγάλη συζήτηση για θέματα όπως είναι η διδασκαλία των *εθνικών μύθων*, οι όροι με τους οποίους μπορεί και πρέπει να γίνεται αυτό, μέχρι ποια ηλικία πρέπει να αποκρύπτουμε από τους νέους ανθρώπους την ιστορική πραγματικότητα, και μέχρι πότε πρέπει να τους εμφανίζουμε μια ανύπαρκτη «μοναδική ιστορική αλήθεια»... Το *εικοσιένα*, αποτελεί την πιο παραδειγματική περίπτωση της *επανατοποθέτησης* προβληματισμών, της *επανερμηνείας* και *επανεξέτασης* γεγονότων και πηγών, της *επαναξιολόγησης* όλων των εθνικών και προσωπικών αξιών... Τι ήταν, όμως, το *1821*;

Σίγουρα δεν ήταν η πρώτη προσπάθεια εξέγερσης ή επανάστασης στο γεωγραφικό χώρο που κατέλαβε το νεότερο ελληνικό κράτος, και γενικότερα στη βαλκανική χερσόνησο· δεν ήταν μια αυθόρμητη και περιστασιακή κατάσταση· δεν δημιουργήθηκε από το *πουθενά*, και δεν επέζησε κατά τύχη – ή μόνο κατά τύχη· δεν αποτέλεσε προσωπική υπόθεση κάποιων επιφανών, φωτισμένων ή εμπνευσμένων προσωπικοτήτων και ηγετών· δεν ήταν μόνο απελευθερωτικό κίνημα· δεν ήταν μόνο φιλελεύθερη ή εθνικιστική στάση, όπως προέκυψε από τα απόνερα των μεγάλων διεθνών επαναστάσεων που προηγήθηκαν και γονιμοποίησαν την ελληνική περίπτωση· δεν ήταν υπόθεση μόνο των στρατιωτικών, ή μόνο των πολιτικών· δεν αφορούσε μόνο τους επαναστατημένους *Ρωμιούς*· δεν απασχόλησε μόνο τους *Οθωμανούς* κυρίαρχους· εντέλει, δεν ήταν μόνο «το ανιαρό χρονικό του άτακτου μικροπολέμου Ελλήνων και Τούρκων^[2]» (όπως το περιγράφει ο Λύσανδρος Παπανικολάου)· και δεν ήταν μόνο *ό,τι συνέβη* στη γεωγραφική περιοχή που θα ορθωνόταν το *σύγχρονο ελληνικό εθνικό κράτος* μέσα από την κοσμογονία της ελληνικής εξέγερσης... Το *εικοσιένα*, φαίνεται πως είναι ένα *παλίμψηστο* όπου, σε κάθε επόμενο υπόστρωμα που αποκαλύπτεται ενυπάρχει κι ένας *νέος ιστορικός θησαυρός*, μια, ακόμα, *ζωντανή εικόνα της Ιστορίας* που βάζει σε δοκιμασία παραδεδωμένες αντιλήψεις, παγιωμένες κοσμοθεωρίες, δεδομένες ιδεολογικές κατασκευές, και άφθαρτες διανοητικές εκφάνσεις του παρελθόντος.

Η απάντηση για την ουσία του *1821*, είναι προφανές ότι δεν μπορεί να καλυφθεί πλήρως στο σύντομο χρόνο μιας παρουσίασης σαν την ανά χείρας. Εδώ, θα ασχοληθώ με μια συγκεκριμένη *έκφανση* του αγώνα των επαναστατημένων Ελλήνων κατά της οθωμανικής κυριαρχίας: το συσχετισμό του με το διεθνές (ευρωπαϊκό) περιβάλλον καθώς και τις διεθνείς συνιστώσες του ελληνικού προβλήματος, μέσα από την πορεία της ευρωπαϊκής αντίληψης για τα ελληνικά πράγματα. Θα το επιχειρήσω εξετάζοντας την διεθνή πραγματικότητα και τον τρόπο που υποδέχτηκε η *Διεθνής Κοινότητα* την ελληνική εμπλοκή, αλλά και το πως διαμορφώθηκε η πραγματικότητα της *επόμενης μέρας*...

Ξεκινώντας αυτή την σύντομη περιπλάνησή μας, ας έχουμε σαν *οδηγό* τα λόγια του *Θουκυδίδη*, όπως παρατίθενται από το *Σπυρίδωνα Τρικούπη* στην πρώτη μεγάλη και σοβαρά επεξεργασμένη προσπάθεια *ιστορικής καταγραφής* της Ελληνικής Επανάστασης: «Δεν έγραφα τα γεγονότα του πολέμου όπως τα άκουσα από τυχαίους μάρτυρες ούτε όπως νόμιζα ο ίδιος ότι συνέβησαν, αλλά προσπάθησα να εξακριβώσω την αλήθεια με όσο μεγαλύτερη ακρίβεια μπορούσα. Και η αλήθεια βρέθηκε δύσκολα, γιατί αυτοί που μετείχαν στον πόλεμο δεν έλεγαν την πραγματικότητα αλλά όσα θυμούνταν ή όσα τους συνέφεραν»^[3].

Εάλω η Πόλις!

...Κρειπτότερον εστίν ειδέναι εν τη μέση τη πόλει

φακίολον βασιλεύον Τούρκων ή καλύπτραν Λατινικήν...

Είναι πεπαιθωμένη σχεδόν όλων των Ελλήνων ότι στις 29 Μαΐου 1453 απωλέσαμε μια *Αυτοκρατορία*. Η αλήθεια είναι ότι την ημέρα που κατελήφθη η Κωνσταντινούπολη, χάθηκε μια *πόλη* που στο συλλογικό φαντασιακό αντιπροσωπεύει, μέχρι σήμερα, τη χαμένη αυτοκρατορική εικόνα της *Μεγάλης Ελλάδας* που συνυφαίνεται αδιαχώριστα με την *Μεγάλη Ιδέα*^[4]: έκτοτε, μια, σχεδόν αυτοψυχαναλυτική ασυνείδητη διεργασία του συλλογικού

θυμικού, μας έκανε να στραφούμε στην παρελθούσα *πνευματική αυτοκρατορία* της ελληνικής αρχαιότητας και στη μελλοντική *επουράνια αυτοκρατορία* της χριστιανικής πίστης, που ήταν τα ειδοποιά στοιχεία που μας *διαφοροποιούσαν* από τον υπόλοιπο –*δυτικό και ανατολικό*– *Κόσμο*. έτσι, πήραμε *συνείδηση* και *εικόνα* του εαυτού μας μέσα από την εικόνα της επιλεγμένης *αρχαιοελληνικής* και *ορθόδοξης* χριστιανικής ταυτότητάς μας, δημιουργώντας το -τουλάχιστον ιστορικά- μοναδικό μείγμα του καθ' ημάς *ελληνορθόδοξου* πολιτισμού.

Παρ' όλα τα παραπάνω, όμως, το ιστορικό γεγονός που παραμένει είναι ότι το 1453, η πάλαι ποτέ κραταιά *Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* είχε απομείνει μια σκιά του εαυτού της: περιελάμβανε μόνο την περιοχή της *Βασιλεύουσας* και τα βυζαντινά εδάφη της Πελοποννήσου... Η σταδιακή απώλεια εδαφών εξαιτίας της εσωτερικής πολιτικής διάλυσης του βασιλείου και της κοινωνικής δυσαρέσκειας των ακριτικών -κυρίως- πληθυσμών, που είχαν βαθύτατες και μακροχρόνιες ρίζες, είχε συντελέσει στο να αρχίσει να περιορίζεται εδαφικά η -κατ' όνομα, πλέον, *αυτοκρατορία*- πολλά χρόνια πριν τη λατινική κατάκτηση του 1203 – 1204 και τις επακόλουθες περιπέτειες της κατάλυσης του λατινικού βασιλείου του 1261· η ανάκτηση του βυζαντινού θρόνου από τον σφετεριστή, πάντως, *Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο*, δεν συνοδεύτηκε ούτε καν από την επαναφορά των εδαφικών ορίων της αυτοκρατορίας στα προ των Λατίνων όριά τους: γι' αυτό και, έκτοτε, ο βυζαντινός αετός απέκτησε και δεύτερο κεφάλι, κοιτώντας τα δυτικά εδάφη της αυτοκρατορίας που θα διεκδικούσε, αλλά που δε θα μπορούσε να ανακτήσει, ποτέ πια^[5]...

Η ουσιαστική κατάλυση της *Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας* είχε γίνει, πράγματι, πολύ νωρίτερα, το 1203 – 1204: όταν οι εξορμούντες *milites Christi* της Δ' Σταυροφορίας, παρακινημένοι και κατόπιν συμφωνίας με τον *Αλέξιο Άγγελο* (τον κατοπινό συναυτοκράτορα *Αλέξιο Δ' Άγγελο*), απαίτησαν τη συμφωνημένη (χρηματική και όποια άλλη) αμοιβή τους για την αποκατάσταση του *Ισαάκιου Β'* στο θρόνο· υπενθυμίζω εδώ, ότι η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τους σταυροφόρους τον Ιούλιο του 1203 για λογαριασμό του έκπτωτου, τυφλωμένου και φυλακισμένου σε μοναστήρι *Ισαάκιου Β'*, ο οποίος είχε πέσει θύμα σφετερισμού από τον αδελφό του, *Αλέξιο Γ' Άγγελο*, το 1195. Η αδυναμία του *Αλέξιου Δ'* να αποπληρώσει τα όσα είχε υποσχεθεί στους σταυροφόρους και να τηρήσει τις γενικότερες συμφωνίες μαζί τους, τους οδήγησαν στην κατάληψη της Πόλης, αυτή τη φορά για λογαριασμό των δυτικών: η λαϊκή οργή που είχε προκαλέσει η συμπεριφορά του συναυτοκράτορα, οδήγησε, μαζί με τις κινήσεις των σταυροφόρων, στην ανατροπή του και στην ανάρρηση στο θρόνο ενός άλλου *Αγγέλου*, του *Ε', Δούκα Μούρτζουφλου*, γαμπρού του *Αλέξιου Γ'*^[6]...

Η λατινική κατάκτηση του 1203 – 1204 ήταν η φυσική απόληξη της γενικότερης στάσης της Δύσης έναντι της ανατολικής Αυτοκρατορίας, η οποία είχε αναφανεί αρχικά όταν η Δύση είχε αποκτήσει το «δικό της» αυτοκράτορα (με τη στέψη του *Καρλομάγνου*, το 800 στη Ρώμη, από τον *Πάπα Λέοντα Γ'*^[7]) ως *παπικό αντίβαρο* στον αυτοκράτορα της Ανατολής και στον Πατριάρχη του· είχε, δε, πιστοποιηθεί επίσημα, πρώτη φορά, με το *Σχίσμα του 1054*^[8]: έτσι, το φλογερό αντιλατινικό και ανθενωτικό ξέσπασμα του *Δούκα Νοταρά* και μέρους του λαού της Κωνσταντινούπολης το 1453, δεν ήταν τελείως αδικαιολόγητο...

Όμως, πέρα από τη σχέση με τη Δύση, στην πραγματικότητα οι εσωτερικές αναταράξεις και δονήσεις είχαν ξεκινήσει ακόμα πιο πριν από τα γεγονότα της Δ' Σταυροφορίας: στα μέσα του 1180 είχαν αποσχιστεί τα βουλγαρικά και σερβικά εδάφη ενώ, ανεξάρτητοι άρχοντες είχαν εμφανιστεί στην Κύπρο, στην Πελοπόννησο και στη δυτική Ανατολία. Όταν, το 1204, οι σταυροφόροι κατέλαβαν για λογαριασμό τους την πρωτεύουσα, απλά διαμελίστηκε και ο πυρήνας της Αυτοκρατορίας.

Το 1453, η είσοδος του *Μωάμεθ Β'* στην Αγία Σοφία σήμανε την αρχή μιας περιόδου που -εκτός από τις αναγκαστικές αρνητικές συνδηλώσεις που εμπεριέχει λόγω της *κατάκτησης* και της επακόλουθης *υποταγής*, εντούτοις- θα επέφερε σημαντικότερες εξελίξεις τόσο στην Ανατολή όσο και στην καθ' ημάς Δύση, τα αποτελέσματα των οποίων θα επέστρεφαν στον ελληνικό χώρο μερικούς αιώνες αργότερα· ως παράδειγμα αυτών των εξελίξεων θα αναφέρω, για τη Δύση, την πολιτισμική γονιμοποίηση που δέχτηκε *εφάπαξ* από την αναγκαστική μετακίνηση λογίων, καλλιτεχνών και τεχνιτών από τις περιοχές της Αυτοκρατορίας προς την ασφάλεια της δυτικής, κυρίως, Ευρώπης (αλλά και προς τις ελεύθερες περιοχές των Βαλκανίων), και την αναγκαστική πολυεπίπεδη κινητικότητα που επιτάχυνε ή οδήγησε -μεταξύ άλλων- στις ευρωπαϊκές ανακαλύψεις και στα υπερπόντια ταξίδια όταν έκλεισαν οι

ανατολικοί δρόμοι του εμπορίου· αλλά θα παραθέσω και την αποστροφή του Cyril Mango που αναφέρει: «Ωστόσο, αυτή η νίκη του Μωάμεθ δεν είχε καταστρέψει έναν πολιτισμό, μια θρησκευτική πίστη ή ένα λαό. Οι στοιχειώδεις ρυθμοί του βυζαντινού βίου θα επιζούσαν τόσο εντός όσο και εκτός των πλαισίων της Οθωμανικής αρχής»^[9].

Η ευρωπαϊκή κατάσταση πριν την Επανάσταση του 1821

Οι επαναστατικές τάσεις στη Γηραιά Ήπειρο. – Η εμφύλια διαμάχη στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα διαμόρφωσε μια νέα πολιτική κατάσταση η οποία «προκάλεσε το θαυμασμό των φιλοσόφων και των διαφωτιστών»^[10]. Δημιούργησε μια δυναμική η οποία βάσιμα θεωρήθηκε ως προάγγελος της Αμερικανικής Επανάστασης (1775-1783) και προτομπός της Γαλλικής Επανάστασης του 1789^[11]. Στην ίδια δυναμική μπορεί να αναζητηθεί και η απαρχή μιας διαφορετικής *επανάστασης*, της «βιομηχανικής»^[12]. Η κατάσταση που διαμορφώθηκε με το τέλος της ναπολεόντειας εποχής και οδήγησε στα επαναστατικά κινήματα της περιόδου μετά το 1815 και μέχρι το 1848 προερχόταν από τις πολιτικές, ιδεολογικές και οικονομικο-κοινωνικές κατευθύνσεις των επαναστάσεων αυτών.

Η προσπάθεια ιμπεριαλιστικής ενοποίησης της Ευρώπης από το Ναπολέοντα^[13] διέσπειρε τις ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που κυοφόρησε η Γαλλική Επανάσταση (εκφρασμένες κατά κύριο λόγο με το *φιλελευθερισμό* και τον *εθνικισμό*), οι οποίες οδήγησαν τους λαούς της Ευρώπης στη συνειδητοποίηση της κοινωνικής και εθνικής ιδιαιτερότητας τους ως μέσο αντίδρασης σε κάθε είδος απολυταρχίας και καταπίεσης. Οι κυρίαρχοι των λαών επιχείρησαν να ελέγξουν την κατάσταση και να υπερασπιστούν το υπάρχον *status quo ante* μέσα από πολιτικές και διπλωματικές προσπάθειες όπως η *Ιερά Συμμαχία*^[14] και η *Τετραρχία* – ή *Τετραπλή Συμμαχία*^[15]. Όμως, η επαμφοτερίζουσα στάση των Μεγάλων Δυνάμεων ανάλογα με τα ιδιαίτερα συμφέροντα τους, η προσπάθεια εξυπηρέτησης των εθνικών πολιτικών κάθε μιας από αυτές, καθώς και η αμοιβαία καχυποψία που διακατείχε κάθε μια έναντι των υπολοίπων^[16] δεν επέτρεψε στην *Ευρωπαϊκή Συμφωνία* να αποτρέψει τα επαναστατικά κινήματα που οδήγησαν σε κρίσιμες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις κατά το 19^ο αιώνα σε ολόκληρη την Ευρώπη, και εκείθεν σε παγκόσμιο επίπεδο.

Τα επαναστατικά κινήματα του 1820 – η αρχή της αστάθειας και οι πρώτοι κλυδωνισμοί. – Το πρώτο κύμα επαναστατικών κινήματων και εξεγέρσεων ξέσπασε κυρίως την περίοδο 1820-1824. Τότε πραγματοποιήθηκαν η εξέγερση της Ισπανίας (1820), των *γερμανικών* κρατών (1820), της Νεάπολης (1820), του Πεδεμόντιου (1821) και της Ελλάδας (1821)· σε αυτή την περίοδο θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και τη σύντομη περιπέτεια των *Δεκεμβριστών* (1825) στη Ρωσία.

Τα επαναστατικά κινήματα του 1820 προέκυψαν υπό την επίδραση των φιλελεύθερων και εθνικιστικών ιδεών του 1789 βασιζόμενα στα πρότυπα και οργανωμένα σχήματα πολιτικής αναταραχής που κληροδότησε η Γαλλική Επανάσταση. Αν και συνειδητοποιημένοι -κατ' ιδεολογίαν- *επαναστάτες* εμφανίστηκαν μόνο στη Βρετανία προς το τέλος της περιόδου (1830), στην υπόλοιπη Ευρώπη οι αντιπολιτευτικές δυνάμεις διαμορφώθηκαν κυρίως από μικρές ομάδες πλουσίων ή / και μορφωμένων που δημιούργησαν μια *αντιπολιτευτική ελίτ*^[17]. Σε αυτή τη φάση δεν σημειώθηκαν κοινωνικές ή εθνικές διαφοροποιήσεις: η *αντιπολίτευση* παρουσίαζε ένα κοινό πρόσωπο σε ολόκληρη την Ευρώπη θεωρώντας ως κοινό εχθρό τη *συνένωση* των ηγεμόνων της απολυταρχίας, ενώ υιοθετούσε ως κοινό τύπο επαναστατικής οργάνωσης τη μυστική επαναστατική αδελφότητα – με οποιαδήποτε ιδιαίτερη μορφή^[18].

Η προφανής ανεπάρκεια και η πρόδηλη ακαταλληλότητα των συστημάτων διακυβέρνησης που επιβλήθηκαν μετά το 1815 συνεπικουρούμενες από την οικονομική και κοινωνική κρίση, δημιούργησαν επαναστατικά ξεσπάσματα κυρίως με φιλελεύθερα και μεταρρυθμιστικά αιτούμενα:

_στην Ισπανία^[19] η εξέγερση είχε ως πρωταρχικό στόχο φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις οι οποίες συνοψίστηκαν στην επαναφορά σε ισχύ του Συντάγματος του 1812^[20].

_στα γερμανικά κράτη εκδηλώθηκαν φιλελεύθερα και εθνικιστικά κινήματα υποκινούμενα από φοιτητικούς συλλόγους^[21].

_η Νεάπολη γνώρισε μια σύντομη περίοδο φιλελευθερισμού και εκδημοκρατισμού πριν η επέμβαση της Αυστρίας^[22] επαναφέρει το Φερδινάνδο Α' στο θρόνο του·

_στο Τορίνο η συνδρομή της Αυστρίας στις δυνάμεις του Καρόλου – Φέλιξ μόλις που πρόλαβε το ξέσπασμα ενός νέου φιλελεύθερου κινήματος^[23]·

_το 1825 εκδηλώθηκε στη Ρωσία μια στάση συνωμοτών αξιωματικών οι οποίοι επιζητούσαν την ανατροπή του καθεστώτος, επηρεασμένοι από την επαφή τους με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Η στάση τους κατεστάλη από το νέο μονάρχη Νικόλαο Α'.

Εξαίρεση αποτέλεσε η περίπτωση της Ελλάδας^[24]. Συνιστά τη μόνη περίπτωση εκδήλωσης ένοπλης αντίδρασης ενός λαού προς (ξένο – αλλόφυλο και αλλόθρησκο) κυρίαρχο την περίοδο του 1820 στην Ευρώπη που είχε επιτυχία και οδήγησε -τελικά- στη δημιουργία ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Η σπουδαιότερη συνέπεια της ήταν ότι, ακριβώς λόγω της επιτυχίας της, έγινε «η πηγή έμπνευσης του διεθνούς φιλελευθερισμού^[25]», ενώ διέρρηξε περαιτέρω την ήδη χαλαρή ενότητα των Μεγάλων Δυνάμεων και κατάργησε στην πράξη την *αρχή της καταστολής* που είχε εφαρμοστεί στις άλλες περιπτώσεις.

Δημιουργήθηκε έτσι ένα πρώτο ρήγμα στο *σύστημα* που επιχειρήθηκε να επιβληθεί από τις Μεγάλες Δυνάμεις μετά το 1815. Η επαμφοτερίζουσα στάση των κυρίαρχων ευρωπαϊκών κρατών σχετικά με τα ζητήματα της ηπείρου διαφοροποίησε αρχικά την Αγγλία με τους *φιλελεύθερους* προσανατολισμούς από τις κεντροανατολικές δυνάμεις που στηρίζονταν στην απόλυτη μοναρχία παλαιού τύπου, ενώ η Γαλλία, την περίοδο αυτή, βρισκόταν ανάμεσα στις δυο τάσεις.

[Αξίζει να σημειώσουμε, εδώ, ακροθιγώς, την εξέλιξη των επαναστατικών διαθέσεων που υπήρχαν την υπό εξέταση περίοδο στην Ευρώπη.

Το *δεύτερο κύμα* επαναστατικών κινήσεων εκδηλώθηκε την περίοδο 1830 – 1848. Η εποχή αυτή γνώρισε την εμφάνιση της εργατικής τάξης και τη συνακόλουθη μετάπλαση των επαναστατικών κινήσεων σε προλεταριακά-σοσιαλιστικά^[26]. Οι φιλελεύθερες ιδέες γνώρισαν περαιτέρω εξάπλωση (Ελλάδα, Βέλγιο, Γαλλία και -προσωρινά- Ιβηρική Χερσόνησος^[27]). Έγινε έτσι πιο εμφανής η διάσταση ανάμεσα στη δυτική και στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη^[28].

Η περίοδος αυτή σηματοδότησε επίσης, την ανάπτυξη μιας αστικής – επιχειρηματικής τάξης που υποστήριζε το φιλελευθερισμό και που αρχικά, είχε προσεγγίσει την εργατική τάξη. Σταδιακά όμως, φοβισμένη από τις ολοκληρωτικές μεταρρυθμίσεις που απαιτούσαν τα λαϊκά στρώματα και την επιθυμία των ριζοσπαστών για Δημοκρατία -όπως έγινε εμφανές και στην περίπτωση της πολωνικής εξέγερσης^[29]-, απομακρύνθηκε και συμβιβάστηκε ανυπομονώντας να βρει τρόπους να προσεγγίσει την εξουσία^[30].

Το *τρίτο κύμα* φιλελεύθερων και εθνοτικών εξεγέρσεων που εκδηλώθηκε το 1848 έφερε ξανά την επανάσταση στη Γαλλία, τη μετέδωσε στην Αψβουργική Αυτοκρατορία και συμπαρέσυρε στο ρεύμα του τα γερμανικά κράτη και την Ιταλία. Κατέληξε στην πρόσκαιρη αποκατάσταση της τάξης στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, η οποία ακύρωσε -με παρασκηνιακές πολιτικές κινήσεις- τις προσπάθειες ενοποίησης των γερμανικών κρατών, και απέκλεισε -με κατασταλτικές πρακτικές και τη δύναμη επιβολής των όπλων- τις ελπίδες των ιταλικών ενωτικών οραματισμών^[31].

Η ελληνική πραγματικότητα

Η γενική εσωτερική εικόνα. – Είναι κοινός τόπος ότι η πραγμάτευση του ζητήματος της οθωμανικής κατάκτησης γίνεται, συνήθως, με συναισθηματικούς και έξω – ιστορικούς όρους που αποκλείουν τις ψύχραιμες επιστημονικές προσεγγίσεις· σε αυτό το πλαίσιο, υπάρχει η εντύπωση ότι η οθωμανική κατάκτηση συνέβη *αμέσως* και *τελεσίδικα*: η απλουστευτική γενίκευση «τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς» μπορεί να εξυπηρετεί, βεβαίως, την *ενοχοποίηση* των «βάρβαρων κατακτητών» γιαόλα τα εθνικά και φυλετικά ελαττώματά μας, αλλά λίγη σχέση έχει με την ιστορική πραγματικότητα. Αντιθέτως, η ιστορική πραγματικότητα μας λέγει ότι την πτώση της Κωνσταντινούπολης

ακολούθησε μια *σταδιακή* κατάκτηση των υπόλοιπων εδαφών της Χερσονήσου και των νησιών του Αιγαίου, μέσα από αλληλοδιάδοχες συγκρούσεις κυρίως με τη *Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας*^[32]. Η προσφυγή των Ελλήνων στους χριστιανούς της Δύσης για συνδρομή κατά των Οθωμανών ήταν συχνή, αλλά κατέληγε -για διάφορους λόγους- πάντα σε αποτυχία^[33].

Κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα συνεχίστηκαν, σε διάφορες περιόδους, οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στον ελληνικό χερσαίο και θαλάσσιο χώρο· περιοχές άλλαζαν συνεχώς επικυρίαρχο προκαλώντας αναστάτωση στη ζωή των ντόπιων κατοίκων, οι οποίοι άλλοτε μετανάστευαν στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό, εγκατέλειπαν την πίστη τους (πολλές φορές εκούσια) για να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους, και προσπαθούσαν μετά από κάθε πολεμική σύγκρουση να ανορθώσουν την κατεστραμμένη τοπική οικονομία^[34].

Η Συνθήκη του Πασσάροβιτς. – Η προσέγγιση του ακραίου σημείου που θα έφτανε η οθωμανική προέλαση στον ευρωπαϊκό χώρο, έγινε με τη *δεύτερη πολιορκία της Βιέννης* και την τελική ήττα των Οθωμανών, το 1683. Μέχρι τότε, οι δυτικοί αντιμετώπιζαν με φόβο την αυτοκρατορία που, στη συλλογική διάνοιά τους, είχε διαδεχθεί τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Ανατολής: από τη Βιέννη και μετά, μπορεί να τη σέβονταν, αλλά δεν την φοβούνταν...

Το 1716 η Αυστρία ενεπλάκη στον τελευταίο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1714-1718) με την πλευρά της Βενετίας. Η λήξη του πολέμου οριστικοποιήθηκε στο *Πασσάροβιτς* όπου, το 1718 (21 Ιουλίου), υπογράφηκε η ομώνυμη συνθήκη ανάμεσα στους εμπόλεμους. Η συνθήκη του Πασσάροβιτς αποτέλεσε σημαντικό σταθμό τόσο στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και στην ιστορία της Ευρώπης γενικότερα, αφού με αυτή τη συνθήκη σηματοδοτήθηκε η *οριστική -πλέον- υποχώρηση των Οθωμανών από την Ευρώπη*. Έτσι για την Ευρώπη ο επαπειλούμενος τουρκικός κίνδυνος στις αρχές του 18^{ου} αιώνα εξέλιπε, ενώ η άλλοτε κραταιά Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να συρρικνώνεται. Η κληρονομιά των εδαφών της άρχισε να δημιουργεί διπλωματικά ένα πολύπλοκο πρόβλημα, το λεγόμενο *Ανατολικό Ζήτημα*.

Όμως ανεξάρτητα απ' όλα αυτά, ένα σημαντικό σημείο της συνθήκης ήταν οι *διομολογήσεις* που πέτυχε ο αυστριακός αυτοκράτορας Κάρολος ΣΤ', δια των οποίων άρχισε δειλά – δειλά η οικονομική -και εξ αυτής η πολιτική- *νέα ζωή* των Ελλήνων του ελλαδικού χώρου. Με αυτές τις αρχικές διομολογήσεις των Αψβούργων επιτράπη αμοιβαία στους υπηκόους των δύο Αυτοκρατοριών να ναυσιπλοούν ελεύθερα και να ασκούν ελεύθερο εμπόριο σε ξηρά και θάλασσα^[35].

Η ενεργοποίηση της ρωσικής δύναμης. – Το διάστημα που ακολούθησε τη συνθήκη του Πασσάροβιτς υπήρξε ευεργετικό για την οικονομική άνοδο του ελληνισμού. Η ταυτόχρονη παρακμή, όμως, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε δημιουργήσει συνθήκες αναταραχής, αυθαιρεσίας και ασυδοσίας δημιουργώντας κλίμα επαναστατικής έξαρσης στους ελληνικούς πληθυσμούς. Ήταν η περίοδος που η Αικατερίνη Β' (1762 – 1796) της Ρωσίας, επανέφερε τη μεγαλόπνοη βαλκανική πολιτική του Μεγάλου Πέτρου (1682 – 1725) – που μπορεί να έσβησε με την ήττα του από τους Οθωμανούς στον Προύθο (1711), αλλά δεν διέγραψε την ελληνική πεποίθηση για βοήθεια από την ομόδοξη Ρωσία.

Ο προσεταιρισμός των εσωτερικών δυνάμεων (αρματολών, προκρίτων, αρχιερέων, κ.λπ.) που θα μπορούσαν να οργανώσουν και να υλοποιήσουν μια πιθανή εξέγερση, πραγματοποιήθηκε από τη Ρωσία καθ' όλο το διάστημα από το 1762 μέχρι το 1768, όταν ξέσπασε ο Α' Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1768 – 1774). Το άγγελμα του πολέμου αναπτέρωσε τις ελπίδες των Ελλήνων: όταν το 1770 εμφανίστηκαν στις ακτές της Μάνης δύο μοίρες του ρωσικού στόλου, οι Ρώσοι αποσκοπούσαν στη δημιουργία πολεμικού αντιπερισπασμού για τους Οθωμανούς, και οι Έλληνες ήταν βέβαιοι ότι βαίνουν προς την κατάκτηση της ελευθερίας...

Τα *Ορλοφικά*^[36] είναι γνωστά· να υπομνήσω, μόνο, ότι η αποτυχία κατάληψης της Τρίπολης και τα πολεμικά γεγονότα που ακολούθησαν, οδήγησαν στην αποχώρηση του ρωσικού στόλου από την Πελοπόννησο, εγκαταλείποντας τους επαναστατημένους Έλληνες στην εκδικητική manía των *τουρκαλβανών* που είχαν αποσταλεί για να καταστείλουν την εξέγερση. Ο ρωσικός στόλος συγκρούστηκε με τον τουρκικό στη ναυμαχία του Τσεσμέ (6 – 7 Ιουλίου 1770), αποκτώντας με τη νίκη του την απόλυτη κυριαρχία στο Αιγαίο για τα επόμενα τέσσερα χρόνια.

Η Συνθήκη του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή. – Η λήξη του Α΄ Ρωσοτουρκικού Πολέμου το 1774, έγινε με την υπογραφή της Συνθήκης του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή (21 Ιουλίου 1774). Με τη συνθήκη αυτή η Ρωσία επέβαλλε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το δικαίωμά της να επεμβαίνει υπέρ των χριστιανών υπηκόων της και να προστατεύει τους ορθόδοξους λαούς της· επίσης, επέβαλλε μια σειρά από μέτρα οικονομικής και εμπορικής φύσεως: το σπουδαιότερο για τους Έλληνες ήταν το δικαίωμα που παραχωρούνταν στα ελληνικά πλοία να *φέρουν τη ρωσική σημαία* και να ναυσιπλοούν *ελεύθερα* στα οθωμανικά ύδατα. Έτσι, οι Έλληνες ναυτικοί μπορούσαν να διεξάγουν το ναυτικό εμπόριο που θα τους απέφερε οικονομικά οφέλη, πολύτιμη εμπειρία, και θα τους έφερνε σε επαφή με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα του Διαφωτισμού και των διεθνών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων.

Στην περίοδο που ακολούθησε, συνέβη ο Β΄ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1787 – 1792). Ταυτόχρονα, εμφανίστηκε μια ισχυρή προσωπικότητα που, συγκυριακά, θα συνέβαλλε -άθελά του- στην ενδυνάμωση και ενίσχυση της μεγάλης εξέγερσης του 1821: ήταν ο πασάς του Τεπελενίου, Αλή, ο οποίος ανέλαβε -το 1788- το πασαλίκι των Ιωαννίνων. Την ίδια χρονιά (1788) άρχισε η δράση του *ρωσοκίνητου* Λάμπρου Κατσώνη, και ολοκληρώθηκε η προσέγγιση Ρωσίας και Σουλιωτών, οι οποίοι από τον επόμενο χρόνο (1789) ξεκίνησαν την πολύχρονη πάλη τους εναντίον του πασά των Ιωαννίνων^[37].

Προς το 1821, και μετά...

Το ιδεολογικό, πνευματικό και πολιτικό υπόβαθρο της Επανάστασης. – Παρά τις ανακολουθίες και τις ατυχίες στις οποίες εμπλέκονταν -ή τους ενέπλεκαν- κατά καιρούς, οι Έλληνες της περιόδου είχαν αναδείξει μορφωμένες ή / και οικονομικά εύρωστες ομάδες που εμπλέκονταν ενεργά στην οικονομική και πολιτική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή -γενικότερα- στην *πνευματική κίνηση* προς το εσωτερικό: ήταν ο *Κλήρος* (κυρίως ο υψηλόβαθμος), οι *Φαναριώτες* (άμεσα συνδεδεμένοι με τον Κλήρο), οι διανοούμενοι και σπουδαστές στα πανεπιστήμια του εξωτερικού, και οι *καραβοκύρηδες* και *έμποροι* της διασποράς, που σχημάτιζαν μια διαμορφούμενη αστική τάξη ανάλογη με τις υπόλοιπες αστικές τάξεις των ευρωπαϊκών κρατών.

Οι συγκυρίες των ρωσοτουρκικών πολέμων και των συνθηκών που τους συνόδευαν κατά τον προηγούμενο αιώνα, είχαν δώσει στους δημιουργικούς Έλληνες τις ευκαιρίες να ξεφύγουν από τον αποκλεισμό μιας ζωής μόνο ως *υποτελείς* του Σουλτάνου και να αναδείξουν τις πολλαπλές δυνατότητες που διέθεταν. Η νέα συγκυρία των *Ναπολεόντειων Πολέμων* έδωσε άλλη μια ευκαιρία ανάδειξης του εμπορικού και ναυτικού ταλέντου των Ελλήνων, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν για μια φορά ακόμα τις ευκαιρίες πλουτισμού που τους παρείχαν οι συμμαχικοί αποκλεισμοί των γαλλικών λιμανιών: ταυτόχρονα, οι παράτολμες και επικίνδυνες ενέργειες των Ελλήνων ναυτικών, τους εφοδίασαν με μια πολεμική εμπειρία που στο μέλλον θα αποδεικνυόταν εξίσου πολύτιμη με τα όπλα.

Οι επαφές των Ελλήνων της διασποράς -αλλά και των εγχώριων- με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού, πραγματοποιήθηκαν στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, κατά την περίοδο που η δημοκρατική Γαλλία κατείχε τα Επτάνησα: η εμπλοκή της Γαλλίας στην Ανατολή, καθώς και η δυναμική της Επανάστασης του 1789, είχαν διαμορφώσει «δικτυα συνεργασίας γαλλικών και ελληνικών κύκλων με σαφή συνωμοτικό και επαναστατικό χαρακτήρα, και είχαν κλονίσει εδραιωμένες πεποιθήσεις: όλα αυτά δεν ακυρώθηκαν αυτόματα με την ήττα του Ναπολέοντα»^[38].

Παράλληλα, οι *Παραδουνάβιες Ηγεμονίες* στις οποίες δραστηριοποιούνταν πολιτικά και διοικητικά κυρίως Έλληνες, ελληνοτραφείς, ή ελληνογλωσσοί, ως *ηγεμόνες* και *κυβερνήτες*, αποτελούσαν τον *πρώτο κοινωνικό χώρο υποδοχής και ερμηνείας* των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που, στο εσωτερικό, μετασχηματιζόταν στο κίνημα του *νεοελληνικού Διαφωτισμού*. Η επαφή των ελληνικών και ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών με τις ευρωπαϊκές ιδέες, τους επέτρεψε να οικοδομήσουν μια νέα σχέση όχι με την Ευρώπη των αντιδραστικών ανακτοβουλιών, αλλά με την Ευρώπη της *νεωτερικότητας*, της *προόδου* και του *πολιτισμού*: προέκυψε, έτσι, «μια νέα αυτοσυνειδησία των υπόδουλων Ελλήνων ως προς την ταυτότητά τους και τέθηκαν προβληματισμοί για το μέλλον τους». Δεν είναι, άλλωστε, χωρίς σημασία το γεγονός ότι σ' εκείνες τις περιοχές ανέπτυξε κυρίως τη συνωμοτική δράση της η Φιλική Εταιρεία^[39].

Ταυτόχρονα, κυρίως στο Παρίσι είχε ήδη δημιουργηθεί ένας κύκλος διανοούμενων και σπουδαστών γύρω από τον *Αδαμάντιο Κοραή*, ενώ στην Πίζα ο *Ιγνάτιος*-πρώην μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας- συγκέντρωνε γύρω του -εκτός από Έλληνες της διασποράς και- Άγγλους φιλελεύθερους, που θα επιτάχυναν τις ιδεολογικές ζυμώσεις που επισυνέβαιναν έτσι κι αλλιώς.

Ο πολιτικός πολιτισμός των ευρωπαϊών Ελλήνων. – Σε αυτούς τους κύκλους ενεργοποιήθηκε ο *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ο *δυτικοτραφής* και *δυτικότροπος* κατοπινός ηγέτης της Επανάστασης, διαμορφώνοντας τις κατάλληλες συνθήκες για την υποδοχή των φιλελεύθερων και δημοκρατικών ιδεών· δεν είναι τυχαίο ότι, όταν προετοίμαζε το ταξίδι της επιστροφής του προς την επαναστατημένη Ελλάδα, στα έξοδα των εφοδίων του συμπεριέλαβε το κόστος αγοράς και εξοπλισμού ενός τυπογραφείου: ο δυτικοθρεμμένος διανοούμενος πολιτικός γνώριζε τη δύναμη του χαρτιού και της μελάνης... Αυτός ο *ευρωπαϊκός προσανατολισμός* της ηγετικής ομάδας που θα συσπειρωνόταν γύρω από τον Μαυροκορδάτο, η οποία αντιλαμβανόταν την επιβίωση της Επανάστασης με όρους κυρίως *πολιτικούς* και όχι μόνον στρατιωτικούς, θα οδηγούσε στη σύγκρουση με το εγχώριο κατεστημένο των προκρίτων και των οπλαρχηγών που λειτουργούσαν ακόμα με όρους *ραγιαδισμού* και *κοτσαμπασισμού*, και θα έβλεπαν να διακυβεύονται η κοινωνική και πολιτική δύναμή τους: η επίγνωση της διεθνούς πολιτικής κατάστασης και του τρόπου λειτουργίας των σύγχρονων πολιτισμένων ευρωπαϊκών κρατών στα οποία *όφειλε* να στραφεί η Επανάσταση αν ήθελε να επιβιώσει, επέβαλλε τη δημιουργία μιας *κεντρικής εθνικής Διοίκησης* στη θέση των *προεπαναστατικών οθωμανικών εξουσιαστικών δομών*, που θα ακολουθούσε το «πρωτόκολλο» και τους τρόπους της ευρωπαϊκής διπλωματίας, αποκτώντας κοινούς κώδικες επικοινωνίας.

Στην πολιτική αντίληψη εκείνων των *ευρωπαϊστών*, η *ελευθερία* μόνη της σήμαινε λίγο περισσότερο από το *τίποτα*: τι νόημα μπορούσε να έχει μια ελευθερία που δε θα συνοδευόταν από πολιτική και κρατική ανεξαρτησία, πλήρη και αδιαπραγμάτευτη; Και πως μπορούσε να εξασφαλιστεί η συναίνεση των Μεγάλων Δυνάμεων για μια *ελεύθερη* μεν, αλλά και *ανεξάρτητη* κρατική οντότητα; Η εναγώνια προσπάθεια συγκρότησης μιας ξεχωριστής «εθνικής διοίκησης», έστω υπό τον τίτλο «προσωρινή», δημιούργησε νέα δεδομένα επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις στο εσωτερικό της Επανάστασης: αυτό που είχε φανεί στην αρχή ως αποσχιστικό ή τρομοκρατικό, συνωμοτικό κίνημα, είχε μετουσιωθεί σε *εθνικό αγώνα* με τη δημιουργία μιας *κεντρικής εθνικής αρχής* που εκπροσωπούσε μια οργανωμένη -ή οργανωνόμενη- κοινότητα ανθρώπων *αυτοπροσδιοριζόμενων* και αναγνωρίσιμων, με κοινά χαρακτηριστικά.

Η διπλή ευρωπαϊκή διάσταση της ελληνικής εξέγερσης του 1821 είναι προφανής:

-αφενός, η επιβίωση της Επανάστασης συναρτούνταν με την συγκρότηση *πολιτικοδοικητικών θεσμών* σύμφωνα με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών κρατών, πεδίο που αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης και συγκρούσεων στο εσωτερικό από τις διαφορετικές ομάδες εξουσίας που διαμορφώθηκαν·

-αφετέρου, έπρεπε να εξασφαλιστεί η *συναίνεση* ή, τουλάχιστον, η *ανοχή* των ευρωπαϊκών δυνάμεων για ελευθερία, πολιτική ανεξαρτησία και σύγχρονη οργάνωση ενός ελληνικού εθνικού κράτους.

Αυτό που δεν είναι προφανές είναι η πολιτική διορατικότητα της εθνικής διοίκησης που συγκροτήθηκε τότε, υπό τις συνθήκες που αναφέρθηκαν πριν. Και τούτο γιατί, μια από τις προσφιλείς ενασχολήσεις μας ως λαού, είναι η -συνήθως- στείρα και ισοπεδωτική αντιπολίτευση για τα πάντα, ο άκρατος μηδενισμός, η ανακάλυψη συνομωσιών και προδοσιών στις σκοτεινές γωνιές και η κατηγοριοποίηση και ο ευτελισμός όσων δεν συμφωνούν μαζί μας. Οι πράξεις της εθνικής διοίκησης, τότε, να προσεταιριστεί τη Μεγάλη Βρετανία, π. χ. , χαρακτηρίστηκαν εύκολα και ανέξοδα «πράξεις υποτέλειας»· το ίδιο και τα εξωτερικά δάνεια που συνομολογήθηκαν τότε. Αν και αποτελούν, βέβαια, και οι δύο περιπτώσεις αντικείμενο διαφορετικού τύπου μελέτης, εντούτοις, θα μπορούσαν να αναφερθούν ως παραδείγματα για να επιβεβαιωθεί το γεγονός της επικινδυνότητας που ενυπάρχει σε κάθε διαπραγμάτευση σοβαρών ιστορικών ζητημάτων, όταν προσεγγίζονται με ανιστορικούς τρόπους. Έτσι, είναι εύκολο για κάποιον να αποκαλέσει «προδοτή» το Μαυροκορδάτο για την επιλογή του να στραφεί στη Μεγάλη Βρετανία και να επιζητήσει την προστασία της. Δεν ξέρω αν είναι εξίσου εύκολο για τον ίδιο να αντιληφθεί ότι το μόνο που μπορούσαν να προσφέρουν ως διαπραγματευτικό αντάλλαγμα τότε οι Έλληνες, σε όποιον υποστήριζε την ελληνική υπόθεση, ήταν

γεωπολιτική επιρροή – διότι, απλά, δεν διέθεταν τίποτε άλλο... Η επιλογή της Μεγάλης Βρετανίας δεν έγινε τυχαία, και δεν έγινε -προφανώς- με προσωπικά και ιδιοτελή κριτήρια... Τελικά, όμως, το ζητούμενο πρέπει να είναι η *ολική αντίληψη* και η *σφαιρική εξέταση* των γεγονότων.

Η ευρωπαϊκή υποδοχή της εξέγερσης του 1821

Στο άγγελμα της ελληνικής εξέγερσης, το 1821, οι συνεδριάζοντες ευρωπαίοι ηγέτες θα πρέπει να ένοιωσαν σαν κάποιος να τους είχε ετοιμάσει ένα κακόγουστο αστείο: συνεδρίαζαν για να αποτιμήσουν τις ενέργειες καταστολής των επαναστατικών κινήσεων της αμέσως προηγούμενης χρονιάς, και τώρα βρίσκονταν αντιμέτωποι με ένα απρόσμενο γεγονός... Η οργή που προκάλεσε η ελληνική εξέγερση ήταν μεγάλη: μόλις πέντε μέρες νωρίτερα είχε επισυμβεί η ένοπλη εξέγερση *καρμποναρικού* τύπου στο Πεδεμόντιο· και τώρα οι Έλληνες προκαλούσαν την παγκόσμια *Τάξη*: κινδύνευαν οι παρακαταθήκες της *Νομιμότητας* που είχε επιβάλλει η Ιερά Συμμαχία· και επανέφεραν στο προσκήνιο το *Ανατολικό Ζήτημα*. Ταυτόχρονα, η καχυποψία όλων για όλους στο Laybach αναζωπυρώθηκε και ενισχύθηκε, και έφερε στο επίκεντρο τη *ρωσοφοβία* όλων των υπολοίπων: ο Υψηλάντης ήταν αξιωματικός του ρωσικού στρατού, και μάλιστα του ιδιαίτερου περιβάλλοντος του τσάρου· η εισβολή είχε ξεκινήσει από ρωσικό έδαφος· και οι εξεγερμένοι κινήματιες υπαινίσσονταν ότι τους συνεπικουρούσε ο τσάρος. Δεν ήταν μόνον ο οίστρος του Υψηλάντη: «Κινηθήτε, ω φίλοι, και θέλετε ιδεί μίαν κραταιάν δύναμιν να υπερασπισθή τα δίκαιά μας»· ήταν και η προηγηθείσα απέλπιδα *απάτη* της φανταστικής ρωσικής υποστήριξης των Φιλικών για να πεισθούν προεστοί, κλήρος και λαός: «αν σου 'λεγα την αλήθεια θα με πίστευες;», ρωτούσε ο Παπαφλέσσας τον Δεληγιάννη^[40]...

Η στάση της ομόδοξης Ρωσίας. – «Διατηρούμε ειρηνικές σχέσεις με το οθωμανικό κράτος και δεν εννοούμε να παραβιάσουμε συνθήκες ευνοώντας επανάσταση που αποβλέπει στην ανατροπή μιας Δύναμης με την οποία η Ρωσία, το είπε και το λέει, επιθυμεί να έχει δεσμούς ειρήνης και φιλίας»^[41]. Η σπουδή με την οποία ο τσάρος έσπευσε να καθησυχάσει τους ευρωπαίους συμμάχους του αλλά και την *Υψηλή Πύλη* δεν ήταν ούτε περίεργη ούτε ανεξήγητη. Και είναι εδώ μια καλή ευκαιρία να επισημανθούν κάποια προβλήματα της ιστορικής αφήγησης που πολλές φορές οδηγούν σε παρανοήσεις και λανθασμένα συμπεράσματα.

Παρά τον πόθο που διατρέφουν πολλοί που τυρβάζουν *περί την ιστορίαν*, ο ιστορικός δεν είναι -δεν πρέπει να είναι!- ούτε *ιερομόναχος*, ούτε *δικαστής*. Δεν πρέπει να *κατηχεί* και να αξιολογεί με ηθικούς όρους τα ιστορικά γεγονότα, και δεν μπορεί να εκδίδει τελεσίδικες και οριστικές αποφάσεις: στην *Ιστορία* δεν υπάρχει καλό, κακό, δίκαιο, άδικο, ηθικό, ανήθικο, νόμιμο ή παράνομο... *Υπάρχουν συμβάντα και γεγονότα!* Στην ιστορία δεν υπάρχει οριστική απόφαση... *Υπάρχουν ερμηνείες, διαπίστωση αιτιωδών συναφειών, αναθεώρηση!*... Έτσι και σε περιπτώσεις σαν αυτή που εξετάζουμε, πολλοί ιστοριοαμύντορες προστρέχουν να εξετάσουν γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις *με όρους ηθικούς*, αλλά *της δικής τους, ιδιαίτερης ηθικής*. Η στάση του τσάρου, λοιπόν, εύκολα χρωματίζεται και χαρακτηρίζεται ως *ανθελληνική*: είναι μια αντίληψη που προκαλεί εύκολα εντυπώσεις και αναμοχλεύει αμέσως συναισθηματικά φορτία που αποπροσανατολίζουν την ορθή, κριτική σκέψη· ως προσπαθήσουμε να δούμε τον τσάρο -και κάθε ανάλογη περίπτωση- στην πραγματική διάστασή τους. Ο τσάρος ήταν ο ηγεμόνας μιας *πολυφυλετικής* και *πολυπολιτισμικής* αυτοκρατορίας: *όφειλε* να υπηρετήσει τα συμφέροντα του κράτους του· δεν είχε ανάγκη, λοιπόν, να είναι *μισέλληνας*: του αρκούσε να είναι -και ήταν- Ρώσος...

Η πιθανή κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κάτι που απευχόταν ο τσάρος· ιδιαίτερα αν τη θέση της έπαιρνε ένα *νέο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος*. Το πρώτο γεγονός θα έφερνε τις υπόλοιπες δυνάμεις στα σύνορα της Ρωσίας, ερίζουσες για τα οθωμανικά εδάφη: έτσι κι αλλιώς, για τις ευρωπαϊκές δυνάμεις πάντα φαινόταν εύκολη -από τη Βιέννη και μετά- η κατάκτηση της Ανατολής – η διανομή ήταν που τις δυσκόλευε· το δεύτερο γεγονός θα δημιουργούσε σταδιακή αντιπαράθεση της Ρωσίας με τις ναυτικές δυνάμεις της Συμμαχίας -την Αγγλία και τη Γαλλία- που θα προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη σχέση των Ελλήνων με τη θάλασσα. Άλλωστε, οι ισχύουσες συνθήκες επέτρεπαν στη Ρωσία να επεμβαίνει στα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το δοκούν· και διέθετε έναν

εξοπλισμένο στόλο -τον ελληνικό υπό ρωσική σημαία- ανέξοδα και υπό απόλυτο έλεγχο, όσο οι Έλληνες είχαν ανάγκη ή ήλπιζαν στη ρωσική συμπαράσταση. Το 1821, ο ρωσικός θρόνος δεν είχε κανένα λόγο να σκέφτεται την πιθανότητα ελεύθερου και ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Η ευφυής διπλωματική συμπεριφορά του Καποδίστρια απέτρεψε την ένοπλη επέμβαση κατά της ελληνικής περίπτωσης, περιορίζοντας τις αντιδράσεις και την καταδίκη της σε φραστικό επίπεδο και τον ρωσοτουρκικό πόλεμο που δεν προκάλεσε η ελληνική επανάσταση, παραλίγο να τον προκαλέσει ο απαγχονισμός του Πατριάρχη. Η ρηματική διακοίνωση της Ρωσίας την 6 Ιουλίου σε αυστηρό τόνο προς την Πύλη, κατέληξε στην αποχώρηση του Ρώσου πρέσβη από την Κωνσταντινούπολη: ο Καποδίστριας προσπάθησε, παρά την αρχική αντίθεσή του για το άκαιρο του ξεσηκωμού, να κατευθύνει τον τσάρο ακόμα και στην *ένοπλη* υποστήριξη των επαναστατών· η αποτυχία του Καποδίστρια να προκαλέσει πόλεμο, ήταν η επιτυχία του Μέττερνιχ να τον αποτρέψει. Ο αυστριακός καγκελάριος επισείοντας στον τσάρο το φόβο της Πολωνίας και της πιθανής επανάστασης των Πολωνών υπηκόων του, τον ανάγκασε να υπαναχωρήσει. Ακόμα κι έτσι, όμως, οι τύχες του πολέμου που είναι απρόβλεπτες, οδήγησαν σε μια συγκυριακή κατάσταση επωφελή για την ελληνική επανάσταση: ο φόβος των Οθωμανών για ενδεχόμενη επέμβαση των Ρώσων τους υποχρέωσε να διατηρούν διαθέσιμες εφεδρείες, ενώ είχαν διαθέσει ήδη ισχυρές δυνάμεις στον πόλεμο με τον πασά των Ιωαννίνων. Η «αταξία» των ραγιάδων (όπως περιέγραφαν οι Οθωμανοί επικυρίαρχοι τον ξεσηκωμό του 1821), θα επιβίωνε και θα ισχυροποιούνταν σε πείσμα της ευρωπαϊκής αντίδρασης και της οθωμανικής δεσποτείας.

Ο αμαξηλάτης της Ευρώπης. – Η αυστριακή αντίδραση εναντίον οποιουδήποτε επαναστατικού ή αποσχιστικού κινήματος στην ηπειρωτική Ευρώπη είχε ανάλογες αιτιάσεις με τη ρωσική, αλλά ήταν περισσότερο πολυεπίπεδη.

Οι υπερβολές της διπλωματικής αντίδρασης της Αυστρίας καταδείκνυαν το άγχος που πρέπει να διακατείχε τους θιασώτες της καταστολής και της υποταγής: η ελληνική εξέγερση χαρακτηριζόταν ως *υπόθεση ξένη* προς τον πολιτισμένο κόσμο· ήταν όχι μόνο *παράνομη*, αλλά *κτηνώδης*, *πρωτόγονη* και *βάρβαρη* και έπρεπε να συντριβεί αμείλικτα· οι Έλληνες, κατά την αντίληψη του Μέττερνιχ, ήταν ένας *ημιάγριος* και *επικίνδυνος* λαός· και ο πρεσβευτής του στην Πετρούπολη συνηγορούσε υπέρ του δηλώνοντας ότι «θεωρεί απογόνους του Μωάμεθ τους Έλληνες» και ήταν βέβαιος ότι η Ευρώπη «δεν οφείλει ούτε το ένα τέταρτο του υψηλού πολιτισμού της στους Έλληνες»^[42].

Η έμπρακτη υπεράσπιση και συνδρομή του νόμιμου επικυρίαρχου των Ελλήνων, του Σουλτάνου, περιελάμβανε -εκτός από τη διπλωματική ενίσχυσή του- και την υλική υποστήριξή του: καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα, το αυστριακό ναυτικό είχε αναλάβει να συνδράμει στις οθωμανικές μεταφορές στρατού και εφοδίων: ποια τύχη μπορούσαν να έχουν οι ορεσίβιοι ναύτες από τις Άλπεις; Μέχρι το 1826 οι Έλληνες είχαν βυθίσει πάνω από 100 αυστριακά πλοία, παίρνοντας μια άτυπη ρεβάνς από τον αυστριακό Μακιαβέλι...

Η αυστριακή οργή κατά των διασαλευτών της θεικής τάξης των ευρωπαϊών μοναρχών, προερχόταν από πολύ γήινες αιτίες:

- i. η αυτοκρατορία των Αψβούργων καταδυνάστευε *ξένους λαούς* (Ούγγρους, Ιταλούς, Σλάβους)· οποιαδήποτε ανοχή απέναντι σε επαναστάσεις και κινήματα αποτελούσε επικίνδυνο προηγούμενο·
- ii. υπερασπιζόταν τη νομιμότητα της μοναρχικής τάξης· επιτέλους, ο Οθωμανός Αυτοκράτορας (ήταν αλλόθρησκος, αλλά) ήταν *νόμιμος ηγεμόνας* και οι υπόλοιποι ηγεμόνες όφειλαν να τον στηρίζουν·
- iii. η δημιουργία νέων ανεξάρτητων κρατικών μορφωμάτων στην περιοχή της Βαλκανικής υπονόμει την πολιτική της Αυστρίας που εποφθαλμιούσε αυτά τα εδάφη για λογαριασμό της·
- iv. η ενδεχόμενη διένεξη ανάμεσα στη Ρωσία και στην Τουρκία με ευαίσθητες αιτιάσεις -όπως ήταν η Ελληνική Επανάσταση- μπορούσε να προκαλέσει *ανάφλεξη* στη Βαλκανική· η Αυστρία χρειαζόταν ησυχία στην περιοχή για να αφαιρεί από τη Ρωσία αφορμές προώθησής της προς τις δυτικές και νότιες περιοχές της Βαλκανικής, και ιδίως να ανακόπτει την έξοδό της προς τη Μεσόγειο· άλλωστε μια γενικότερη πολεμική σύγκρουση στην περιοχή μεταξύ διαφόρων λαών και εθνότητων, πιθανότατα θα προκαλούσε αλυσιδωτές αντιδράσεις και στις αυστριακές κτήσεις.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα παρέμενε μέχρι τέλους υποχρεωμένη και ευγνωμονούσα απέναντι στους κεντροευρωπαίους υποστηρικτές της...

«*Ελευθερία, Ισότης, Αδελφότης!*». – Η προσέγγιση της Γαλλίας με την Ανατολή ήταν παμπάλαια. Εκκινούσε τουλάχιστον από το 1525 όταν ο Φραγκίσκος Α΄ της Γαλλίας συμμαχούσε με το Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή εναντίον του Καρόλου Ε΄, αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας... Εκτός, όμως, από την παλιά ιστορία, η Γαλλία είχε αναλάβει υπό την προστασία της το Μεχμέτ Αλή πασά της Αιγύπτου, ανασυγκροτώντας την οικονομία του και εκσυγχρονίζοντας το στρατό και το ναυτικό του: όταν αποβιβάστηκε η στρατιά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, ένας από τους λόγους της συνεχούς και καταγιστικής επιτυχίας του ήταν ότι διέθετε σύγχρονο σε εξοπλισμό, εκπαίδευση και οργάνωση τακτικό στρατό ευρωπαϊκών προδιαγραφών, *στελεχωμένο* με έμπειρους Γάλλους αξιωματικούς... Ταυτόχρονα, η Γαλλία έτρεφε μια υπόρρητη αντιπάθεια για του Έλληνες, λόγω της εμποροναυτικής δραστηριότητάς τους παρά το γεγονός της ενίσχυσής της κατά την περίοδο των Ναπολεόντειων Πολέμων. Και, βεβαίως, μετά την περιπέτεια του Ναπολέοντα που είχε ακολουθήσει τη λαίλαπα των επαναστάσεων στη Γαλλία, οι Γάλλοι είχαν τους λόγους τους να υπερασπίζονται την πρόσφατα παλινρθωμένη δυναστεία του γαλλικού θρόνου: άλλωστε, οι Γάλλοι δεν ήταν που είχαν χάσει ένα βασιλιά στη λαιμητόμο, μόλις μια γενιά πίσω; Κάθε προσπάθεια ανατροπής και ξεσηκωμού εναντίον των νομίμων ηγεμόνων αναμόχλευε τα παλαιά τραύματα του βασιλόφρονος ομαδικού θυμικού των Γάλλων. Επίσης -και κυρίως- οι ενδεχόμενες γεωπολιτικές αλλαγές στην ευρύτερη περιοχή της ΝΑ Μεσογείου ίσως προκαλούσαν ενεργότερη ανάμιξη των Ρώσων: η Γαλλία μέσω του προσεταιρισμού των Οθωμανών *δια της Αιγύπτου*, επιχειρούσε τη δημιουργία *αντιαγγλικών αναχωμάτων* που θα εμπόδιζαν το βρετανικό επεκτατισμό στην περιοχή· το τελευταίο που επιθυμούσε ήταν και η ρωσική εμπλοκή στην Ανατολή.

Η παγκόσμια θαλασσοκράτειρα και η μεταστροφή των Δυνάμεων. – «[...] επειδή ολόκληρον έθνος εξανιστάμενον κατά της αρχής του δεν ημπορή να θεωρηθεί ως πειρατικόν, ανάγκη πάσα να θεωρηθή ως εμπόλεμον εφ' όσον φυλάττει τους κανόνας και ενεργεί εντός των εν τοιαύτη περιστάσει παραδεδεγμένων όρων^[43]».

Η αλλαγή στη στάση της Μεγάλης Βρετανίας απέναντι στην ελληνική περίπτωση δεν προερχόταν, βέβαια, από συναισθηματικούς ή ανθρωπιστικούς λόγους. Αν και ευθύς εξαρχής η θαλασσοκράτειρα δύναμη τήρησε μια προσεκτική και, σχεδόν, κοινή στάση με τους υπόλοιπους ευρωπαίους εταίρους της, εν τούτοις τα ιδιαίτερα οικονομικά, πολιτικά και γεωπολιτικά συμφέροντα της, καθώς και η κοινή υπόρρητη *ρωσοφοβία* που μοιράζοντας και οι Άγγλοι με τους υπόλοιπους ευρωπαίους, οδήγησε τη *Γηραιά Αλβιόνα* σε μια σταδιακή μεταστροφή της στάσης της απέναντι στους εξεγερμένους. Σε αυτό το πλαίσιο, η διατήρηση του status quo ante που είχε επιβληθεί από την Ιερά Συμμαχία δεν φαινόταν, πλέον, ικανή συνθήκη εξυπηρέτησης των πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων της Βρετανίας· κι αυτό διότι η *Αυτοκρατορία*, επιζητώντας «νέα στηρίγματα για την πολιτική της και νέες αγορές για τα προϊόντα της, επέλεξε να επενδύσει στη χειραφέτηση των λαών και στην πολιτική και οικονομική τους ανάπτυξη^[44]».

Οι Βρετανοί απεύχονταν μια πιθανή ενίσχυση του ρωσικού παράγοντα στην ευρύτερη περιοχή της Βαλκανικής, ιδιαίτερα αν αυτό το ενδεχόμενο συνοδευόταν από μια *γαλλορωσική* προσέγγιση: όπως σημειώνει ο C. W. Crawley *οι Βρετανοί υπήρξαν επί γενεές φιλότουρκοι μόνον επειδή μισούσαν τους Ρώσους^[45]*. Ίσχυε, βεβαίως, στην αρχή τουλάχιστον, το δόγμα της Ιεράς Συμμαχίας, αλλά με έναν υπονοούμενο αστερίσκο – αρχικά για την Αγγλία και, στη συνέχεια, και για τη Γαλλία: αν ο *νόμιμος αφέντης* των επαναστατημένων ραγιαδων κατόρθωνε να τους υποτάξει ξανά, το ζήτημα θα έληγε· αν, όμως, οι «ημιβάρβαροι» Οθωμανοί δεν επιτύγχαναν, η εξέγερση στο βαλκανικό Νότο έπρεπε να τεθεί υπό έλεγχο· το ερώτημα ήταν ποια δύναμη θα το κατάφερνε...

Σε αυτή τη λογική θα πρέπει να αναζητήσουμε τις βαθύτερες αιτίες της αρχής της αγγλικής μεταστροφής: ήδη, το 1822, διαπιστώνοντας την ανικανότητα ή την αδυναμία των Οθωμανών να ελέγξουν τους υπηκόους τους, ο ρεαλιστής Castlereagh εισηγούνταν προς την κυβέρνηση του: αν οι εξεγερμένοι σχημάτιζαν επαναστατική κυβέρνηση, η Αγγλία έπρεπε να της αναγνωρίσει το «εμπόλεμον δικαίωμα»^[46]. Την εισήγηση αυτή θα επανέφερε ο Τζωρτζ Κάννινγκ, διάδοχος του Castlereagh, προσπαθώντας να εκμεταλλευτεί για λογαριασμό της κυβέρνησής του τις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί: η διακήρυξη της βρετανικής ουδετερότητας το 1823 αποσκοπούσε όχι στην καταστολή της Επανάστασης, αλλά στον πολιτικό έλεγχο της...

Τα πολιτικά και διπλωματικά παιχνίδια του τσάρου που θύμιζε εκκρεμές πηγαινοερχόμενος ανάμεσα στους Έλληνες, στους Οθωμανούς και στους Ευρωπαίους, είχαν ήδη προκαλέσει απογοήτευση ανάμεσα στους εξεγερμένους: το γεγονός αυτό, συνυφασμένο με την ευρωπαϊκή προοπτική που είχε αποκτήσει η πολιτική σκέψη της ηγετικής ομάδας που είχε συνασπιστεί γύρω από τον Μαυροκορδάτο, καθώς και την ταυτόχρονη κατανόηση των νέων τάσεων της βρετανικής πολιτικής, οδήγησαν στην πολιτικά ευφυή *εκμετάλλευση* του βρετανικού ενδιαφέροντος που διαφαινόταν για την περιοχή: ο Κάννινγκ είχε σηματοδοτήσει αυτή τη στροφή στο ενδιαφέρον της κυβέρνησής του με τη διακήρυξη της αγγλικής ουδετερότητας. Και βέβαια, η απόφαση για προσεταιρισμό της Βρετανίας θα γινόταν σχεδόν επιβεβλημένη όταν θα προέκυπτε η ανάγκη χρηματοδότησης της ψυχορραγούσας Επανάστασης, και οι πολιτικοί ηγέτες θα στρέφονταν προς τη μοναδική διαθέσιμη πηγή άντλησης οικονομικών πόρων.

Το ιστορικό γεγονός της σύναψης των δανείων της Επανάστασης και οι συνιστώσες του είναι, βέβαια, αντικείμενο διαφορετικού τύπου μελέτης, και δεν μπορεί να αναλυθεί, ούτε καν να ψηλαφηθεί ακροθιγώς σε μια παρουσίαση σαν τη σημερινή. Είναι, όμως, απαραίτητο να επισημανθεί ότι, υπό τις συνθήκες της εποχής που συνέβησαν τα γεγονότα που περιγράφουμε, η παρατήρησή τους αποκτά διαφορετικές προοπτικές και εκφάνσεις: αν επιχειρήσουμε να μελετήσουμε αυτά τα συμβάντα υποπίπτοντας στο σφάλμα του *αναχρονισμού*, θα καταλήξουμε, πιθανώς, στα *ανιστορικά* και *εξωεπιστημονικά* συμπεράσματα που συναντούν όσοι έχουν ασχοληθεί με τη μελέτη των συγκεκριμένων περιστάσεων: η ψύχραιμη και ιστορικά ορθή μελέτη της περιόδου, καταδεικνύει ότι -ακόμα κι αν σταθούμε στους πραγματικούς και επαχθείς όρους των δανείων, παρόλα αυτά- τα δάνεια αποτελούσαν μια *πολιτική και διπλωματική επιτυχία* για την πολιτική ηγεσία της Επανάστασης^[47].

Η Ρωσία, σε μια τελευταία προσπάθεια να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις, επιχείρησε την αποδέσμευσή της από το άρμα του Μέττερνιχ: τον Ιανουάριο του 1824 ο τσάρος πρότεινε την ίδρυση τριών υποτελών ηγεμονιών -κατά το πρότυπο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών-, υπό οθωμανική κυριαρχία και ρωσική, βέβαια, κηδεμονία και προστασία. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1825 οι Δυνάμεις συζητούσαν την πρόταση του τσάρου που είχε διαρρεύσει από το Μάιο του 1824, και είχε προκαλέσει την οργή των Ελλήνων. Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο το Φεβρουάριο του 1825 και η οικτρή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η Επανάσταση, οδήγησε στο *Ψήφισμα* που καλούσε ευθέως την Αγγλία να αναλάβει την ελληνική υπόθεση.

Οι συγκυρίες για άλλη μια φορά έπαιζαν το ρόλο τους. Ο διάδοχος του ρωσικού θρόνου Νικόλαος Α', που στέφθηκε τσάρος το 1825, αφού κατέστειλε το κίνημα των *Δεκεμβριστών* στο εσωτερικό, αποφάσισε να ξεκαθαρίσει και τα εξωτερικά προβλήματα της κυβέρνησής του - και να μην επιτρέψει στους Άγγλους να είναι οι μόνοι *προστάτες* της Μεσογείου. Στο Πρωτόκολλο της Πετρούπολης (1825) οι Ρώσοι και οι Βρετανοί συμφώνησαν να επιβάλλουν τη *μεσολάβησή* τους ανάμεσα στους εμπόλεμους Οθωμανούς και Έλληνες. Η αρνητική στάση της Αυστρίας και η αντίδραση της δορυφορικής Πρωσίας δεν παρέσυραν τους Γάλλους που συνέπραξαν με τον αγγλορωσικό άξονα: στις 6 Ιουλίου 1827 οι *τρεις Δυνάμεις* προσυπέγραψαν τη Σύμβαση του Λονδίνου, της οποίας το σπουδαιότερο τμήμα ήταν αυτό που δεν φαινόταν: το *Μυστικό Πρωτόκολλο* που καθόριζε τα μέσα για την, οπωσδήποτε, ειρήνευση. Η άρνηση της Πύλης, που ένοιωθε ισχυρότερη από ποτέ εξαίτιας των στρατιωτικών νικών που είχε επιτύχει με τη συνδρομή του Ιμπραήμ, οδήγησε (μέσω των απρόβλεπτων συγκυριών του πολέμου) στο «ατυχές συμβάν» -όπως χαρακτηρίστηκε από τον Γεώργιο Δ' της *Ναυμαχίας του Ναβαρίνου*: την 20 Οκτωβρίου 1827, στον όρμο της Πύλου -τότε Ναβαρίνο-, η υπεροψία του Άγγλου ναυάρχου Κόδριγκτον, ο υπερβάλλων ζήλος των εκπροσώπων των ισχυρών ευρωπαϊκών θρόνων, και «ένας ατυχής πυροβολισμός από την πλευρά των Τούρκων» -όπως δήλωσε αργότερα ο Γάλλος ναύαρχος de Rigny^[48]-, δημιούργησαν τις συνθήκες γέννησης της σύγχρονης, ελεύθερης και ανεξάρτητης Ελλάδας.

Μετά το Ναβαρίνο...

Οι εξελίξεις που ακολούθησαν την τουρκοαιγυπτιακή ναυτική ήττα στο Ναβαρίνο ήταν πολυποίκιλες και διαφορετικών αποχρώσεων, ένα ακόμα σημείο της ρευστότητας των καιρών εκείνων.

Βεβαίως, οι τρεις Δυνάμεις δεν ναυμάχησαν στο Ναβαρίνο για τους Έλληνες, ή για την ελληνική υπόθεση: υπερασπίστηκαν κάθε μία τα ιδιαίτερα πολιτικά, γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντά τους: η συγκυρία της χρονικής σύμπτωσης εξυπηρέτησε και την ελληνική περίπτωση. Βεβαίως, οι λαοί της Ευρώπης πανηγύριζαν· αλλά οι κυβερνήσεις συνήθως διαφέρουν από τους λαούς τους...

Η αγγλική κυβέρνηση πέρασε δύσκολες ώρες, με το κόμμα των Tories να καταδικάζει με οργή τη δράση εναντίον παλαιού συμμάχου (των Οθωμανών) στο πλευρό ενός πατροπαράδοτου εχθρού (των Ρώσων): ο Κόδριγκτον έχασε τη διοίκησή του: το ζητούμενο ήταν να περιοριστούν οι Αιγύπτιοι, όχι να καταστραφούν οι Οθωμανοί...

Στη Γαλλία, το Ναβαρίνο χαιρετίστηκε ως «διεθνής προβολή» και «νίκη», μετά από τα χρόνια των νικών του Βοναπάρτη: χρησιμοποιήθηκε και στην προεκλογική εκστρατεία από τη γαλλική κυβέρνηση, που αποζητούσε τη λαϊκή συμπάθεια στις εκλογές του 1827...

Στην Αυστρία, ο αυτοκράτορας Φραγκίσκος χαρακτήρισε τη ναυμαχία ως «δολοφονία», και ο Μέττερνιχ ως «τρομακτική καταστροφή»...

Στην Αγία Πετρούπολη, ο τσάρος γιόρταζε: ανέλπιστα, είχε ενισχυθεί η πολιτική του για ένοπλη επέμβαση και τελική λύση: ο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος που θα ακολουθούσε, το 1828, και ο τρόπος με τον οποίο θα έληγε, θα τον έφερνε σε θέση ισχύος για να επιδιώξει την πλήρη κηδεμονία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης (1829), ο τσάρος δεν ασχολήθηκε ξανά με τους «καταραμένους» Έλληνες^[49]...

Επιμύθιο

Η δυσκολία που υπάρχει όταν επιχειρείται μια ιστορική αφήγηση με θέματα σαν το σημερινό, δεν είναι το τι μπορείς να πεις, αλλά το *τι θα αφήσεις εκτός*. Είναι προφανές ότι ακόμα και *η μία* έκφανση με την οποία καταπιάστηκα, ακροθιγώς, σήμερα, δηλαδή *η ευρωπαϊκή διάσταση του ελληνικού Αγώνα* για ελευθερία και ανεξαρτησία το 1821, είναι τόσο πολυεπίπεδη, πολυπρισματική και πολυειδής, που -αναγκαστικά- δεν μπορεί να τελειώσει εδώ.

Αυτό που θα πρέπει να γίνει κατανοητό είναι το γεγονός της διπλής συνάρτησης του εσωτερικού Αγώνα με τη διεθνή πραγματικότητα: κι ακόμα, ότι η τελική επιτυχία της ελληνικής Επανάστασης, κι αυτό που την *διαφοροποίησε* από τα υπόλοιπα αποτυχημένα ή τελικώς κατεσταλμένα κινήματα της περιόδου, ήταν -ακριβώς- η *εξωτερίκευση* και *διεθνοποίηση* του ελληνικού προβλήματος. Το *εικοσιένα* δημιούργησε το μοναδικό ιστορικό παράδοξο μιας επαναστατικής και ανατρεπτικής διαδικασίας που αντιπαρά τέθηκε με το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα, η οποία διεκδίκησε και πέτυχε την πολιτική αναγνώρισή της από αυτό το ίδιο πολιτικό σύστημα, το οποίο, τελικά, δημιούργησε και τη λύση του ελληνικού προβλήματος.

Είναι επίσης άλλη μια ένδειξη, αν όχι απόδειξη, των πολυειδών και ποικιλόχρωμων μόνιμων και αδιαίρετων δεσμών που έχει ο ελληνισμός με την *καθ' ημάς Δύση*, και -βεβαίως- με την *Ευρώπη*: ο *Ευρωπαίος* άνθρωπος είναι ο *Έλληνας* άνθρωπος, ικανός, ταλαντούχος, ορθολογιστής, οραματιστής, με έμπνευση και θέληση, με ικανότητες και προσαρμοστικότητα, με λεβεντιά αλλά και ανθρωπιά, κυρίως με υπερηφάνεια και αξιοπρέπεια, που εκδηλώνει όλα τα ειδοποιά στοιχεία του όταν αποφεύγει τη *μεμψιμοιρία* και την *εσωστρέφεια*, και ανοίγεται στους *ελεύθερους ορίζοντες*...

Γενική βιβλιογραφία

- Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, 21^η εκδ., ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα, 2009.
- Ελένη Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 3^η εκδ., Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 1988.
- Cyril Mango (επιμ.), *Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης – Ιστορία του Βυζαντίου*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2006.

- *Ελληνισμός και Δύση*, τ. 1, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005
- *Ελληνισμός και Δύση*, τ. 2, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005.
- Βασιλική Πέννα (επιμ.), *Ελληνική Ιστορία*, τ. 2, *Βυζάντιο και Ελληνισμός*, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999.
- Νίκος Ροτζώκος (επιμ.), *Ελληνική Ιστορία*, τ. 3, *Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999.
- Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Η Ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των εθνών, 1815-1919*, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα, 1997.
- George Duby, *Παγκόσμιος Ιστορικός Άτλας*, ΠΑΤΑΚΗΣ, Αθήνα, 2006.
- Ernest Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, 2^η εκδ., ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα, 1992.
- Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, 2^η εκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005.
- Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, 3^η εκδ., ΚΑΤΑΡΤΙ, Αθήνα, 2005.
- Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, *1821: η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, τ.1, *Η προεπαναστατική Ελλάδα*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα, 2010.
- Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολλιόπουλος, *1821: η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, τ.2, *Η συγκρότηση εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα, 2010.
- Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *1821: η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, τ.3, *Ο αγώνας των Ελλήνων – πολιτικές επιλογές και στρατιωτικές επιχειρήσεις*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα, 2010.
- Σωτηρούλα Βασιλείου, Κωνσταντίνος Παπανικολάου και Ρόζη Αγγελάκη, *1821: η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, τ.4, *Η διαχείριση του ελληνικού κράτους – από τον Καποδίστρια στον Όθωνα*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα, 2010.
- Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης και Η. Sukru Ilıcak, *1821: η γέννηση ενός έθνους – κράτους*, τ. 5, *Ιδεολογικά Ρεύματα: Έλληνες – Οθωμανοί (α. Νεοελληνικός Διαφωτισμός – β. Η άλλη όχθη)*, Εκδόσεις ΣΚΑΪ, Αθήνα, 2010.
- Άλκης Αγγέλου, *Το κρυφό σχολειό – χρονικό ενός μύθου*, 4^η εκδ., Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2007.
- Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες – στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 1997.
- Ελένη Αρβελέρ και Maurice Aymard (επιμ.), *Οι Ευρωπαίοι*, τ. 2, *Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, 2^η εκδ., Σαββάλας, Αθήνα, 2003.
- Φ. Κ. Βώρος κ.α., *Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας (από τις πηγές)*, 5^η εκδ., τ. 1, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1986.
- Κ. Μ. Γουντχαουζ, *Η ναυμαχία του Ναβαρίνου*, εκδ. Καλδή, Αθήνα, 1977.
- Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008.
- Μαρκ Μαζάουερ, *Τα Βαλκάνια*, 13^η εκδ., ΠΑΤΑΚΗΣ, Αθήνα, 2009.
- Καρλ Μέντελσον – Μπαρτόλντι, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ (ειδική έκδοση για την ΚΥΡΙΑΚΑΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ), Αθήνα, 2011.
- Κώστας Μπουραζέλης και Κατερίνα Μειδάνη (επιμ.), *Αποταμίευση και Διαχείριση Χρήματος στην Ελληνική Ιστορία*, Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο (Εκδόσεις Λιβάνη), Αθήνα, 2011.
- Φιλίπ Νεμό, *Τι είναι η Δύση;*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2008 (σειρά *Εστία Ιδεών*).

- Λύσανδρος Παπανικολάου, *Η καθημερινή ιστορία του Εικοσιένα*, 2^η εκδ., ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ, Αθήνα, 2007.
- Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821 – ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα, 2009.
- Κώστας Ράπτης, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης από τον 6^ο έως τον 18^ο αιώνα*, ΕΑΠ, Πάτρα, 1999.
- Κώστας Ράπτης, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, ΕΑΠ, Πάτρα, 2000.
- *Ελληνική Ιστορία*, τ. 5, *Τουρκοκρατία και Ελληνική Επανάσταση*, Εκδοτική Αθηνών (επίτομη έκδοση από την «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ»), Αθήνα, 2007.
- Γ. Ρούσσο, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1826 – 1974)*, τ. Ι – VII, Ελληνική Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1975.
- Κωνσταντίνος Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Ι – V, Λιβάνης, Αθήνα, 1995.
- Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την Ανεξαρτησία -Δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821*, ΠΑΤΑΚΗΣ, Αθήνα, 2010.
- Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το Ελληνικό Έθνος – γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, ΠΟΛΙΣ, Αθήνα, 2004.
- Κωνσταντίνος Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία, μισελληνισμός και υποτέλεια*, 4^η εκδ., Αθήνα, 1990.
- Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Ι – V, Λιβάνης, Αθήνα, 1993.
- Θανάσης Δημ. Χρήστου, *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία – από το Ρήγα Βελεστινλή (1757 – 1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940 – 1941)*, ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ, Αθήνα, 2001.
- Θ. Α. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία – από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Σιδέρης, Αθήνα, 1991.
- Ν. Γ. Αθανασόπουλος, *Σύγκριση των επαναστάσεων που εμφανίζονται στην Ευρώπη ανάμεσα στα 1815-1848 και διερεύνηση των αιτίων που τις προκάλεσαν – τα υποκείμενα και οι συνέπειες που είχαν σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο* (αδημ.), Αθήνα, 2009,
- Ν. Γ. Αθανασόπουλος, *Οι σχέσεις κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας στην Καθολική Δύση από τον 5^ο έως τον 13^ο αιώνα -ενίσχυση ή αποδυνάμωση της εκκλησιαστικής έναντι της κοσμικής εξουσίας;* (αδημ.), Αθήνα, 2008.
- Τομ Χολλαντ, *Millennium – Έτος 1000: η Ευρώπη στο κατώφλι των σύγχρονων καιρών*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2009.

* Ο **Νίκος Αθανασόπουλος** (*1969) είναι Απόστρατος Αξιωματικός της Μπάντας του Πολεμικού Ναυτικού, Αρχιμουσικός και συνθέτης, Μουσικός Διευθυντής της Chamber Symphony Orchestra. Έχει διδάξει Ναυτική Ιστορία στη Σχολή Μονίμων Υπαξιωματικών Ναυτικού, και Ιστορία Μουσικής στο Ολυμπιακό Ωδείο. Έχει ασχοληθεί με την Εκπαίδευση Ενηλίκων και τη Διδακτική της Ιστορίας.

[1] Βλ. Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», σ. 66-68 στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008. Για μια περισσότερο λεπτομερή προσέγγιση των *προσλήψεων* της Ελληνικής Επανάστασης στη νεότερη ιστοριογραφία, βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, «Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», σ. 351-374, Δημήτρης Παναγιωτόπουλος, «Η μεταξική προπαγάνδα και η ελληνική επανάσταση», σ. 375-388, και Κώστας Κατσάπης, «Προσλήψεις του παρελθόντος από τη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου: η έννοια της “ανδρείας” και η διαχείριση του 1821», σ. 389-406 – τα τρία τελευταία στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821 – ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα, 2009.

[2] Λύσανδρος Παπανικολάου, *Η καθημερινή ιστορία του Εικοσιένα*, 2^η εκδ., ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ, Αθήνα, 2007, σ. 238 (στο εξής Παπανικολάου 2007).

[3] Σπυριδών Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Ι, Λιβάνης, Αθήνα, 1993, σ. 23 (στο εξής Τρικούπης 1993).

[4] Για τη γέννηση της *Μεγάλης Ιδέας* στη βυζαντινή πολιτική αντίληψη, βλ. Ελένη Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 3^η εκδ., Εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα, 1988 (όλο το έργο, αλλά ειδικότερα σ. 77): επίσης, βλ. Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, 2^η εκδ., ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, Αθήνα, 2009, σ. 55 – 76 (στο εξής Αρβελέρ 2^η 2009).

[5] Για μια ολοκληρωμένη και επαρκή επισκόπηση των γεγονότων της περιόδου από το 1204 έως την ανάκτηση του βυζαντινού θρόνου, το 1261, αλλά και τη διαμόρφωση της εσωτερικής κατάστασης μέχρι το 1453, βλ. Cyril Mango (επιμ.), *Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης – Ιστορία του Βυζαντίου*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2006, σ. 336 – 379 (στο εξής Mango 2006), και Αρβελέρ 2^η 2009: 41 – 53.

[6] Βλ. *Ελληνισμός και Δύση*, τ. 2, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005, σ. 43 – 47 (στο εξής ΕΚΠΑ II).

[7] *Πάπας Λέων Γ΄* (27 Δεκεμβρίου 795 – 12 Ιουνίου 816): διαδέχθηκε τον Πάπα Αδριανό τον Α΄. Ο Λέων αντιμετώπιζε μια αυξανόμενη δυσάρεσκεια και εχθρότητα, μέχρι του σημείου να δεχτεί επιθέσεις στους δρόμους τις Ρώμης, και κινδυνεύοντας να συλληφθεί, να γλωσσοτομηθεί και να τυφλωθεί. Αναγκάστηκε τότε να εγκαταλείψει τη Ρώμη και να καταφύγει στην Αυλή του Καρόλου, ο οποίος και τον αποκατέστησε στη συνέχεια στο θρόνο του. Στις 25 Δεκεμβρίου του 800 ο Λέων έστεψε τον Κάρολο ως *Αυτοκράτορα του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους*. Μετά τον θάνατο του Καρόλου (814) ο Λέων Γ΄ επέδειξε μεγάλη σκληρότητα προς τους αντιπάλους του φθάνοντας στο σημείο να διατάξει την θανάτωση πέραν των 300 εξ αυτών. Τον πολυπληθή αυτό φόνο ο Αυτοκράτορας Λουδοβίκος ο Ευσεβής θεώρησε αυθαιρεσία που πρόσβαλε τα επί της Ρώμης δικαιώματά του και διέταξε τη σύγκλιση Συνόδου προς εξέταση του ζητήματος. Πλην όμως ο Λέων Γ΄ το 816 απεβίωσε. Η μνήμη του Λέοντος Γ΄ γιορτάζεται από την Καθολική Εκκλησία στις 12 Ιουνίου (λήμμα *Πάπας Λέων Γ΄* [μόνο για τα βιογραφικά στοιχεία], Βικιπαίδεια, 4 Φεβρουαρίου 2012). Για μια ενδιαφέρουσα και σύγχρονη επισκόπηση της περιόδου, βλ. Τομ Χολλαντ, *Millennium – Έτος 1000: η Ευρώπη στο κατώφλι των σύγχρονων καιρών*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2009, σ. 77 – 117 (στο εξής Χολλαντ 2009): για τις σχέσεις κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, βλ. Ν. Γ. Αθανασόπουλος, *Οι σχέσεις κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας στην Καθολική Δύση από τον 5^ο έως τον 13^ο αιώνα -ενίσχυση ή αποδυνάμωση της εκκλησιαστικής έναντι της κοσμικής εξουσίας;* (αδημ.), Αθήνα, 2008.

[8] Το *Σχίσμα του 1054*, γνωστό επίσης ως *Μεγάλο Σχίσμα*, ήταν το γεγονός που διαίρεσε το Χριστιανισμό σε Δυτικό Καθολικισμό και Ανατολική Ορθοδοξία. Αν και εντοπίζεται χρονολογικά στο έτος 1054, όταν ο Πάπας Λέων Θ΄ και ο Πατριάρχης *Μιχαήλ Α΄ Κηρουάριος* αντάλλαξαν μεταξύ τους αναθέματα, το σχίσμα μεταξύ Ανατολής και Δύσης ήταν στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα μιας εκτεταμένης περιόδου αποξένωσης μεταξύ των δύο εκκλησιών. Οι αρχικές αιτίες του σχίσματος ήταν οι διαφωνίες σχετικά με την παπική *αρχή* — ο Πάπας απαιτούσε να έχει εξουσία ανώτερη των τεσσάρων Πατριαρχών της Ανατολής και να ασκεί δικαιοδοσία πάνω τους, ενώ οι τέσσερις Πατριάρχες υποστήριζαν ότι η πρωτοκαθεδρία του Πατριάρχη Ρώμης ήταν μόνο *τιμητική*, και έτσι είχε δικαιοδοσία μόνο πάνω στους Χριστιανούς της Δύσης — και η εισαγωγή του όρου *filioque* στο Σύμβολο της Νικαίας. Υπήρχαν και άλλοι,

λιγότερο σημαντικοί καταλύτες για το σχίσμα, συμπεριλαμβανομένης της διαφοράς στη λειτουργική πρακτική και των συγκρουόμενων αξιώσεων περί της αρμοδιότητας. Η διάσπαση των εκκλησιών με βάση δογματικά, θεολογικά, γλωσσικά, πολιτικά και γεωγραφικά σύνορα, και το θεμελιώδες ρήγμα δεν θεραπεύτηκαν ποτέ. Αν και θεωρείται ότι οι δύο εκκλησίες επανασυνδέθηκαν το 1274 (με τη Β΄ Σύνοδο της Λυών) και το 1439 (με τη Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας), αυτές οι σύνοδοι αποκηρύχθηκαν από τον ορθόδοξο κόσμο συνολικά, δεδομένου ότι οι ιεράρχες είχαν υπερβεί την αρμοδιότητά τους με τη συγκατάθεση σε αυτές τις αποκαλούμενες «ενώσεις» (βλ. σχετικό λήμμα στη Βικιπαίδεια [4 Φεβρουαρίου 2012]).

[9]Mango 2006:379.

[10]Κώστας Ράπτης, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης από τον 6ο έως τον 18ο αιώνα*, Πάτρα, 1999, σ. 193 – (στο εξής Ράπτης 1999).

[11] Για τη Γαλλική Επανάσταση βλ. Serge Berstein και Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, *Από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά κράτη, 5ος – 18ος αιώνας*, ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, Αθήνα, 1997, σ. 481-504 (στο εξής Berstein-Milza 1997-I), και Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, 2η εκδ., ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2005, σ. 83-116 (στο εξής Hobsbawm ²2005).

[12] Ενδιαφέρουσα ανάλυση του φαινομένου της Βιομηχανικής Επανάστασης γίνεται στο Hobsbawm ²2005:46-82. Στο ίδιο, περιέχεται και μια εξίσου ενδιαφέρουσα και αποδοτική σε προβληματισμό και ερευνητικά εναύσματα ανάλυση της ευρωπαϊκής πραγματικότητας την περίοδο πριν το 1780 (σ. 19-45).

[13] Berstein-Milza 1997-II: 12.

[14]Η συνθήκη της υπεγράφη από την Αυστρία, την Πρωσία και τη Ρωσία στις 26 Σεπτεμβρίου 1815 ως αποτέλεσμα της πολιτικής σκέψης του τσάρου Αλέξανδρου Α΄. Για την Ιερά Συμμαχία, τις συνδιασκέψεις και συμφωνίες προς μια νέα Ευρωπαϊκή Τάξη πραγμάτων βλ. Berstein-Milza 1997-II: 23-28, Hobsbawm ²2005: 147-160 (ιδιαίτερα 152-154) και Θ. Α. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία – από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1991, σ. 30-37 (στο εξής Χριστοδουλίδης 1991). Επίσης βλ. Κώστας Ράπτης, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 2, *Γενική Ιστορία της Ευρώπης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα*, Πάτρα, 2000, σ. 50-51 (στο εξής Ράπτης 2000).

[15]Η συνθήκη που «έβαλε τη σφραγίδα της στη διπλωματία του 19^{ου} αιώνα» (Χριστοδουλίδης 1991:31), υπεγράφη από τις τρεις παραπάνω δυνάμεις και την Αγγλία στις 20 Νοεμβρίου 1815 ως προϊόν της διπλωματικής ευφύιας του Βρετανού υπουργού των εξωτερικών Castlereagh.

[16] Βλ. Berstein-Milza 1997-II: 26 και Χριστοδουλίδης 1991:41-42.

[17] Hobsbawm ²2005:168.

[18] Στο ίδιο, σ. 166-169.

[19] Η ισπανική εξέγερση των αξιωματικών (1820) με πρωταγωνιστή τον ελευθεροτέκτονα φιλελεύθερο Rafael del Riego y Nuñez.

[20] Οι φιλελεύθερες δυνάμεις κατεστάλησαν με τη γαλλική επέμβαση το 1823 αλλά μέχρι τότε είχαν συμπαρασύρει στη δίνη της εξέγερσης τις ισπανικές και πορτογαλικές αποικίες της Λατινικής Αμερικής (βλ. Hobsbawm ²2005:162-163). Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το διπλωματικό παρασκήνιο που οδήγησε στην ανάθεση στη Γαλλία της καταστολής της Ισπανικής Επανάστασης (βλ. Χριστοδουλίδης 1991:51-54).

[21] Ράπτης 2000:50 και Berstein-Milza 1997-II: 27. Τα κινήματα αυτά κατεστάλησαν από την Αυστρία με την άδεια των συνδιασκέψεων του Κάρλσμπατ (1819) και της Βιέννης (1820).

[22] Με δυο νέες αποφάσεις ισάριθμων συνεδρίων – του Τροπιάου (1820) και του Λάυμπαχ (1821).

[23] Αυτή τη φορά υποκινούμενο από τους φοιτητές στο Τορίνο.

[24] Σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση ενταγμένη στις εξεγέρσεις και επαναστάσεις της περιόδου βλ. Berstein-Milza 1997-II: 32-37, Hobsbawm ²2005:169-171 γενικά και (ειδικότερα) στο ίδιο σ. 203-206. Νέες προσεγγίσεις μέσα από μια πιο σύγχρονη ματιά γίνονται στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008 (ειδικότερα στο Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία» [“Τα αποσχιστικά κινήματα και η αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας”], σ.24-27, και Χρήστος Λούκος, “Η Επανάσταση του 1821”, σ. 53-68). Το διπλωματικό παρασκήνιο της ελληνικής εξέγερσης καθώς και η στάση και οι κινήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων περιγράφονται επαρκώς στο Χριστοδουλίδης 1991:63-100.

[25] Hobsbawm ²2005:171. Επίσης στο ίδιο, σελ. 203.

[26] Στο ίδιο, σ. 172.

[27] Στην Ιβηρική Χερσόνησο η Γαλλία και η Αγγλία ενίσχυσαν τις φιλελεύθερες βασιλικές κυβερνήσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας συντελώντας στην καθιέρωση συνταγματικών αρχών.

[28] Hobsbawm ²2005:172-174.

[29] Ράπτης 2000:60 και Berstein-Milza 1997-II: 45.

[30] Hobsbawm ²2005:¹⁷⁴ και ¹⁶³-164.

[31] Berstein-Milza 1997-II: 70-75.

[32] Η σχέση της Βενετίας με τον ελληνισμό ήταν προγενέστερη και πολύ πιο σύνθετη από αυτήν που, ίσως, εμφανίζεται. Ήδη, από την ίδρυση του *εξαρχάτου της Ραβέννας* από το διορισμένο βυζαντινό αυτοκράτορα *Μαυρίκιο* (582 – 602), με σκοπό να οργανώσει την άμυνα των δυτικών επαρχιών της αυτοκρατορίας που απειλούνταν από τις αλλεπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές, η Βενετία είχε περιέλθει υπό βυζαντινή δικαιοδοσία, επιδεικνύοντας μια καινοφανή *προσήλωση* προς την αυτοκρατορία· η πίστη αυτή εκπήγαζε όχι μόνο από τα οικονομικοπολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα της πόλης αλλά και από ένα βαθύτερο *σεβασμό* των Βενετών προς το βυζαντινό πολιτισμό που εκδηλώθηκε σε πάμπολλες εκφάνσεις της καθημερινής ζωής της Βενετίας· βλ. Ελληνισμός και Δύση, τ. 1, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005, σ. 102 – 108 (στο εξής ΕΚΠΑ Ι).

[33] Βλ. γενικά Αλίκη Σολωμού – Προκοπίου «Τα πολεμικά γεγονότα της τουρκοκρατίας και οι εξεγέρσεις των υπόδουλων Ελλήνων» στο *Ελληνική Ιστορία*, τ. 5, *Τουρκοκρατία και Ελληνική Επανάσταση*, Εκδοτική Αθηνών (επίτομη έκδοση από την «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ»), Αθήνα, 2007, σ. 28-34.

[34] Οι *Βενετοτουρκικοί πόλεμοι* ήταν μία σειρά συγκρούσεων ανάμεσα στους Βενετούς και στους Οθωμανούς στο διάστημα μεταξύ 15^{ου} και 18^{ου} αιώνα. Οι πόλεμοι που διεξήχθησαν ήταν:

- η πολιορκία της Θεσσαλονίκης (1422–1430), δεν αναφέρεται επίσημα ως βενετοτουρκικός πόλεμος αλλά περιλαμβάνεται στους πολέμους της περιόδου αυτής ανάμεσα στους Βενετούς και τους Οθωμανούς
- ο *πρώτος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1463–1479): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση της Χαλκίδας, της Λήμνου και της Αλβανίας από τους Οθωμανούς
- ο *δεύτερος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1499–1503): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση ορισμένων αιγαιοπελαγίτικων νησιών και κάποιων βενετικών οχυρών της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς
- ο *τρίτος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1537–1540): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση των Κυκλάδων εκτός από την Τήνο, των Σποράδων και των τελευταίων βενετικών οχυρών της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς
- ο *τέταρτος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1570–1573): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς
- ο *πέμπτος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1645–1669): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση της Κρήτης από τους Οθωμανούς
- ο *έκτος Βενετοτουρκικός πόλεμος* (1684–1699): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η κατάκτηση της Πελοποννήσου, της Αίγινας, της Λευκάδας και περιοχών των Δαλματικών ακτών από τους Βενετούς

- ο έβδομος Βενετοτουρκικός πόλεμος (1714–1718): αποτέλεσμα του πολέμου ήταν η Τήνος, η Αίγινα και η Πελοπόννησος να περάσουν στους Οθωμανούς.

[35] Λίγο αργότερα ακολούθησε ιδιαίτερη συμφωνία (στις 27 Ιουλίου) στην οποία καθορίζονταν οι διάφορες λεπτομέρειες διεξαγωγής των συναλλαγών. Τα αμοιβαία αυτά εμπορικά προνόμια που έσπευσαν πρώτοι να επωφεληθούν οι Έλληνες караβοκύρηδες επικυρώθηκαν επίσης με τη Συνθήκη του Βελιγραδίου (1739). Σημαντικό επίσης σημείο των διομολογήσεων ήταν ότι οι Μακεδόνες μπορούσαν πλέον ν' αποκτήσουν την αυστριακή υπηκοότητα με δικαίωμα διεξαγωγής εμπορίου στις υπό Οθωμανική κυριαρχία περιοχές – βλ. και *Πασσάροβιτς* [20-03-2012].

[36] Από τα ονόματα των δύο αδελφών πρωταγωνιστών Θεόδωρου και Αλέξιου Ορλόφ (ή Ορλώφ).

[37] Βλ. γενικά Αλίκη Σολωμού – Προκοπίου «Τα πολεμικά γεγονότα της τουρκοκρατίας και οι εξεγέρσεις των υπόδουλων Ελλήνων» στο *Ελληνική Ιστορία*, τ. 5, *Τουρκοκρατία και Ελληνική Επανάσταση*, Εκδοτική Αθηνών (επίτομη έκδοση από την «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ»), Αθήνα, 2007, σ. 35-39.

[38] Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», σ. 54, στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008.

[39] Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, «Ο “κύκλος” του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και η πολιτική στρατηγική του κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821», σ. 262, στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821 – ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, ΚΕΔΡΟΣ, Αθήνα, 2009.

[40] Κωνσταντίνος Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία, μισελληνισμός και υποτέλεια*, 4η εκδ., Αθήνα, 1990, σ. 394-396 (στο εξής Σιμόπουλος ⁴1990:396).

[41] Σιμόπουλος ⁴1990:396.

[42] Σιμόπουλος ⁴1990:400-401.

[43] Βασίλης Σφυρόερας, «Τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα του 1822» στο *Ελληνική Ιστορία*, τ. 5, *Τουρκοκρατία και Ελληνική Επανάσταση*, Εκδοτική Αθηνών (επίτομη έκδοση από την «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ»), Αθήνα, 2007, σ. 116.

[44] Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», σ. 58-59, στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008.

[45] Σιμόπουλος ⁴1990:403.

[46] Σιμόπουλος ⁴1990:405.

[47] Χρήστος Λούκος, «Η Επανάσταση του 1821», σ. 59, στο Αντώνης Λιάκος και Έφη Γαζή (επιμ.), *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους*, ΝΕΦΕΛΗ, Αθήνα, 2008.

[48] Σιμόπουλος ⁴1990:446.

[49] Γενικά, βλ. Σιμόπουλος ⁴1990:446-461.